

SOCIAAL-LIBERALISME

FLEUR DE BEAUFORT
PATRICK VAN SCHIE

Sociaal-liberalisme

BOOM — AMSTERDAM

Dit boek is verschenen bij de viering op 12 december 2014 van het zestigjarig bestaan van de TeldersStichting, het wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme gelieerd aan de vvd. Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt dankzij een financiële bijdrage van de TeldersStichting.

© 2014 De auteurs

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Typografische verzorging

René van der Vooren, Amsterdam

ISBN 978 90 8953 376 0 | NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Inleiding 7

- 1 Het liberalisme en de liberale substromingen 15
  - Gemeenschappelijke kenmerken; individu en vrijheid* 17
  - Klassiek-liberalisme* 25
  - Ontplooiingsliberalisme* 33

- 2 De negentiende-eeuwse voedingsbodem voor het sociaal-liberalisme 39
  - Particulier initiatief* 40
  - Organische staatsleer* 44
  - Toenemende ruimte voor staatsbemoeyenis* 47
  - Maar de sociaal-liberalen wilden meer...* 51

- 3 De politieke theorie van het sociaal-liberalisme 57
  - Het sociaal-liberale individu* 58
  - De samenleving als onderlinge verbondenheid* 70
  - Harmonie als maatschappelijk streven* 77
  - Geen recht zonder erkenning* 82
  - Een plicht tot ontwikkeling en belangstelling* 86
  - De staat als 'voortbrengsel van kunst'* 91
  - Hoe 'vrij' is een contract, hoe 'verdiend' een inkomen?* 98
  - De vanzelfsprekende nationale gemeenschap* 105

- 4 Sociaal-liberalisme rond 1900 in de praktijk 111
Nederland 112
Groot-Brittannië 127
Duitsland 139
- 5 Hedendaags sociaal-liberalisme 149
Sociaal-liberalisme onder hedendaagse denkers? 154
- 6 Positionering van het sociaal-liberalisme
en implicaties 173
Hedendaagse implicaties van het sociaal-liberalisme 177
- Nawoord 185
Literatuur 187
Over de auteurs 193
Personenregister 195

Inleiding

De jongere liberalen volgen een zeer afwijkende richting. Niet vermoeid door den strijd om de politieke vrijheden, niet ingegroeid in eene bepaalde richting van denken en waarnemen, zijn zij vol verlangen om mede te werken aan de sociale hervorming.

PIETER CORT VAN DER LINDEN

In 1886 luidde de rechtsgeleerde en latere politicus Pieter Cort van der Linden definitief een nieuw tijdperk in voor de Nederlandse liberale politiek. Zijn boek *Richting en beleid der liberale partij* of 'beginselverklaring', zoals hij het zelf noemde, schreef Cort van der Linden in het diepe besef 'dat de liberale partij meer dan vroeger behoefte heeft zich zelf duidelijk voor den geest te brengen de groote motieven die hare handelingen moeten besturen'.¹ Grote maatschappelijke veranderingen en vraagstukken noodzaakten liberalen tegen het einde van de negentiende eeuw hun gedachtengoed een nieuwe wending te geven. De 'vragen des tijds' moesten van antwoorden worden voorzien en Cort van der Linden gaf met zijn beginselverklaring een belangrijke aanzet voor een nieuwe wending in het liberale denken in Nederland die uiteindelijk bekend zou worden als het sociaal-liberalisme.

Slechts weinigen die zich vandaag de dag tot het sociaal-liberalisme rekenen of de term 'sociaal-liberaal' in de mond nemen,

1 P.W.A. Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, Groningen, 1886, p. VIII.

hebben daarbij helder voor ogen wat zij ermee bedoelen. Vrijwel geen van hen zal zich bewust zijn van de lange traditie en de theorie die achter het begrip schuilgaan. Veeleer wordt het begrip gebruikt om de vermeende 'scherpe kantjes' van het liberalisme weg te nemen. Alsof het liberalisme, voorzien van het bijvoeglijk naamwoord 'sociaal', opeens verwordt tot iets heel anders. En alsof het liberalisme zonder het voorzetsel iets onaangenaams zou zijn. Het sociale zou het liberale als het ware acceptabel maken voor de omgeving, het vergoelijkt wat voor sommigen not done lijkt te zijn.

Ons bewust van dit vreemde fenomeen hebben we in 2006 in een speciale uitgave van *Liberaal Reveil*, het kwartaalblad van de Prof. mr. B.M. TeldersStichting, gepoogd te ontdekken wat sociaal-liberalisme nou precies is. Daartoe werden enkele (oud-)politici van verschillende stromingen, zoals Melanie Schultz van Haegen (vvd en destijds staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat), Joris Voorhoeve (toen nog als oud-minister en voormalig fractievoorzitter lid van de vvd, inmiddels overgestapt naar D66), Lousewies van der Laan (destijds Tweede Kamerlid voor D66), Jet Bussemaker (destijds Tweede Kamerlid voor de PvdA) en Bart Snels (destijds directeur van het wetenschappelijk bureau van GroenLinks) geïnterviewd.² Voor alle stromingen die deze politici vertegenwoordigden gold dat zij in de voorgaande jaren bij monde van een prominente vertegenwoordiger (aspect van) het sociaal-liberalisme als optie in ogeschouw hadden genomen.³

De geïnterviewden gaven op zeer uiteenlopende wijze invulling aan het begrip sociaal-liberalisme en hoewel het destijds de bedoeling was uit de interviews een heldere rode draad te destilleren, lukte dit na afloop maar zeer beperkt. Misschien moet een oorzaak daarvoor ook wel worden gezocht in het feit dat de meesten toch huiverig zijn voor het kiezen van een bepaald etiket. Veel etiketten werken immers verwarrend, omdat ieder-

2 *Liberaal Reveil*, jaargang 47, nummer 3, oktober 2006, pp. 135-158.

3 Ter herinnering: Melanie Schultz van Haegen had eens gepleit voor het samengaan van delen van de vvd en PvdA met D66, toenmalig GroenLinks-leider Femke Halsema koos voor het links-liberalisme en toenmalig PvdA-leider Wouter Bos verwijderde zich een periode van de sociaal-democratie ten gunste van een meer sociaal-liberale koers.

een er weer iets anders mee bedoelt. Bovendien zijn er zo veel etiketten — links-, rechts-, progressief-, conservatief-, sociaal-, klassiek- of vooruitstrevend-liberaal — dat het niet eenvoudig is hier ordening in aan te brengen. Om die reden koos GroenLinks in 2005 bij de publicatie van het boek *Vrijheid als ideaal* heel bewust voor ‘links-liberalisme’, aangezien er in de politiek, aldus Snels, wel een duidelijk verschil bestaat tussen links en rechts, terwijl de verschillende vormen van liberalisme veel overeenkomst zouden vertonen.⁴

Tot slot kun je je als liberaal goed thuis voelen bij bepaalde elementen van het klassiek-liberalisme, terwijl je op andere deel-terreinen misschien meer voelt voor het sociaal-liberalisme of de ontplooiingsvariant. Lang niet iedereen past in een ideologisch hokje en dat hoeft natuurlijk ook niet. Wel is het vreemd dat zovelen het begrip ‘sociaal-liberalisme’ te pas en te onpas gebruiken zonder nagedacht te hebben over de invulling ervan.

Van de geïnterviewden uit 2006 had Joris Voorhoeve misschien wel het helderst voor ogen wat het sociaal-liberalisme voor hem betekende. Hij definieerde het als klassiek-liberalisme *plus*, waarbij de plus ‘de zorg van diverse gemeenschapsorganen voor de verschillende leden van de samenleving [betekende], plus de zorg voor natuur en milieu’.⁵ Terwijl het klassiek-liberalisme in zijn ogen vooral de nadruk legt op individuele rechten, voegt het sociaal-liberalisme daar verantwoordelijkheden van gemeenschapsorganen voor verschillende groepen van individuen aan toe. Sociaal-liberalisme zou aldus volgens Voorhoeve juist ook oog hebben voor het creëren van een rechtvaardige samenleving, waarin kansgelijkheid voor iedereen de boventoon voert.

Evenals Voorhoeve zag ook Melanie Schultz van Haegen dat zowel sociaal-liberalisme als klassiek-liberalisme het individu als uitgangspunt neemt, anders dan communitaristische stromingen doen. Die laatste leggen de nadruk op de gemeenschap waarvan het individu deel uitmaakt, en nemen dus de gemeenschap als

4 ‘Links en de markt. Interview met Bart Snels’, *Liberaal Reveil*, jaargang 47, nummer 3, oktober 2006, pp. 151-155; 151 en uitvoeriger: Bart Snels (red.), *Vrijheid als ideaal*, Amsterdam, 2005.

5 ‘Klassiek-liberalisme *plus*. Interview met Joris Voorhoeve’, *Liberaal Reveil*, jaargang 47, nummer 3, oktober 2006, pp. 139-144; 139.

uitgangspunt. Schultz wist echter, net als Jet Bussemaker, onvoldoende onderscheid te maken tussen het sociaal-liberalisme en de ontplooiingsvariant. Zowel Bussemaker als Lousewies van der Laan greep in de interviews het begrip ‘sociaal’-liberalisme aan om erop te wijzen dat mensen geen kille egoïsten zijn doch van nature over een sociale component beschikken die moet worden aangesproken. In de woorden van D66-politica Van der Laan is de toevoeging ‘sociaal’ mede om de ‘kou eruit te halen en te laten zien dat je ook hart hebt voor het individu dat niet mee kan komen en dat je in onzekere tijden in de behoefte aan zekerheid kan voorzien zonder te betuttelen’.⁶

Alle geïnterviewden waren het er in meer of mindere mate over eens dat het creëren van gelijke kansen voor alle individuen tot de agenda van het sociaal-liberalisme behoorde. Het sociaal-liberalisme had voor hen anders dan de klassieke variant van het liberalisme een sterk emancipatoir karakter. Voor de invulling van deze agenda was in de ogen van allen bovendien een rol voor de staat weggelegd. De meningen verschilden over de omvang van deze rol en de mate van individuele vrijheid die ten minste gegarandeerd zou moeten worden. Tot slot meenden enkele geïnterviewden dat het sociaal-liberalisme een positie tussen het individualisme en het communitarisme inneemt, terwijl andere het juist tussen het liberalisme en de sociaal-democratie plaatsten.

Het diffuse beeld dat de uitkomst van de serie interviews opleverde is exemplarisch voor het gebruik van de term sociaal-liberalisme. In het boek *Bemind, maar onbekend. De politieke filosofie van het liberalisme* probeert de politicoloog Edwin van de Haar een uitweg te bieden uit wat hij de liberale spraakverwarring noemt. Daarbij richt hij zich op wat hij ziet als de drie hoofdstromingen van het liberalisme: klassiek-liberalisme, sociaal-liberalisme en libertarisme.⁷ Van de Haar erkent dat ook andere indelingen denkbaar zijn, en die zullen wij in het hiernavolgende boek dan ook maken.⁸ Met name het feit dat Van de Haar

6 ‘Sociaal-liberale warmte. Interview met Lousewies van der Laan’, *Liberaal Reveil*, jaargang 47, nummer 3, oktober 2006, pp. 156-158; 157.

7 Edwin van de Haar, *Bemind, maar onbekend. De politieke filosofie van het liberalisme*, Soesterberg, 2011, p. 14.

8 Zo maakte een werkgroep van de TeldersStichting in 1988 in een geschrift nog het, tot op de dag van vandaag veelgehoorde, onderscheid tussen ►

— zoals vele anderen ook doen⁹ — het sociaal-liberalisme en het ontplooiingsliberalisme op één hoop gooit, doet geen recht aan cruciale aspecten van het sociaal-liberalisme als op zichzelf staande stroming. In het eerste hoofdstuk zullen we uitleggen waarom beide vormen van liberalisme, naast de klassieke variant, een geheel eigen uitleg verdienen. Tevens beschrijven we in dat hoofdstuk de gemeenschappelijke kenmerken waarop alle liberalen zich verenigen.

In 2009 publiceerde de Permanente Programmacommissie (PPC) van D66 het eerste tastbare resultaat van de programmatische verdieping en vernieuwing van het gedachtengoed van de partij die zich sinds 1998 sociaal-liberaal noemt, na een hele periode van bewuste keuze voor anti-ideologisch pragmatisme. D66 ziet zich bovendien als erfgenaam van de Vrijzinnig-Democratische Bond — de partij die na de oorlog opging in de PvdA, waarna enkele prominente leden onder leiding van Pieter Jacobus Oud alsnog overstapten naar de VVD in oprichting. Erwin Nypels, een van de oprichters van D66, betoogde in 2004 in het blad *Idee* dat D66 tot de hedendaagse sociaal-liberale stroming moest worden gerekend.¹⁰

Vertrouw op de eigen kracht van mensen is de eerste van vijf richtingwijzers voor sociaal-liberale politiek, waarmee D66 eindelijk kleur bekent. Uit het boekje waarin wordt gekozen voor een sterk individualistisch mensbeeld, blijkt al snel dat D66 slechts ten dele voortborduurt op het sociaal-liberalisme zoals dit eind negentiende eeuw is ontstaan. De nadruk ligt bij D66 enerzijds sterk op het stimuleren van het individuele ontplooiingspotentieel, waarbij er geen ‘goede’ of ‘slechte’ keuzes zijn (al wordt dit elders in het boekje weer enigszins ontkracht, wanneer wordt gesteld dat mensen die hun potentieel niet ten volle benutten aangesproken moeten worden op hun verant-

- ▶ utilitaristisch liberalisme en ontplooiingsliberalisme. Zie uitgebreider: A.A.M. Kinneging, e.a., *Liberalisme. Een speurtocht naar de filosofische grondslagen*, geschrift 65 van de Prof. mr. B.M. Telders Stichting, Den Haag, 1998, met name pp. 17-21.
- 9 Zie bijvoorbeeld: Sven Gatz & Patrick Stouthuysen (red.), *Een vierde weg? Een links-liberalisme als traditie en als oriëntatiepunt*, Brussel, 2001.
- 10 Erwin Nypels, ‘Loot van liberale stam’, *Idee*, jaargang 25, nummer 3, juli 2004, pp. 6-7.

woordelijkheden). Individuen zijn onderling veel beter in staat voor zichzelf en anderen een samenleving te creëren die open, dynamisch en duurzaam is; daar moet de overheid zich niet te veel mee bemoeien. Hoewel er in het boekje gaandeweg toch wel ruimte voor overheidsingrijpen blijkt, ademt het voor de historische traditie van het sociaal-liberalisme te veel individualisme uit.¹¹

Bij de VVD zijn in het verleden herhaaldelijk initiatieven genomen om wat dan sociaal-liberalisme wordt genoemd binnen de partij meer aandacht te geven. Het meest recentelijk werd dit gedaan door een inmiddels opgeheven groepering die zich ‘het sociale gezicht van de VVD’ noemde. Evenals Van der Laan leek deze groepering er veel aan gelegen meer warmte aan het kenmerk kille liberalisme te geven. Daarbij waren de vertegenwoordigers van dit ‘sociale gezicht van de VVD’ zich evenmin bewust van het bestaan van een heuse, historisch gevormde sociaal-liberale traditie als de anderen die de term gebruikten.

De spraakverwarring die omtrent het sociaal-liberalisme bestaat, moet hoofdzakelijk worden geweten aan te weinig kennis over de politiek-filosofische wortels en de historische ontwikkeling van deze stroming. Zoals bij een ideologische stroming niet ongebruikelijk hebben ook aan het sociaal-liberalisme tal van denkers en theoretici bijgedragen aan het gedachtengoed. Bovendien kan de stroming in de politieke praktijk eveneens duidelijk worden herkend en onderscheiden. Wanneer politici en/of partijen zich beroepen op een dergelijke oude traditie, zou het goed zijn als zij zich eerst in deze traditie zouden verdiepen. Dit zou een te lichtzinnig hanteren van de term kunnen voorkomen.

Wij starten dit boek, zoals gezegd, met een korte uiteenzetting omtrent de gemeenschappelijke kenmerken van de liberale traditie en de verschillende grote substromingen die kunnen worden onderscheiden. Daarbij pretenderen ook wij niet een onbetwistbare indeling aan te brengen; er zijn zonder meer andere opsplitsingen denkbaar. Doch voor een goed begrip van het sociaal-liberalisme als historische traditie, is de door ons

11 D66 Permanente Programmacommissie, *Vertrouw op de eigen kracht van mensen. Sociaal-liberale grensverkenningen*, Den Haag, 2009.

gekozen opdeling van belang. In hoofdstuk 2 schetsen we vervolgens de context waarbinnen het bestaande liberalisme een nieuwe wending kreeg. Welke omstandigheden maakten het halverwege de negentiende eeuw mogelijk en misschien wel noodzakelijk dat het sociaal-liberalisme ontstond? En welke intellectuele ontwikkelingen kunnen worden aangewezen als wegbereiders?

De kern van het boek wordt, voor wat betreft een goed begrip van de filosofie achter het sociaal-liberalisme, gevormd door hoofdstuk 3. Hierin gaan we dieper in op specifieke aspecten van de sociaal-liberale theorie, zoals het mensbeeld dat eraan ten grondslag ligt, maar ook bijvoorbeeld de posities die aan samenleving, markt en overheid worden toegekend. In dit hoofdstuk zullen tevens de diverse denkers die aan de stroming hebben bijgedragen de revue passeren. De vraag op welke wijze het gedachtengoed van het sociaal-liberalisme in de politieke praktijk tot uitdrukking kwam gedurende het fin de siècle, staat in hoofdstuk 4 centraal. Daarbij wordt met name ingegaan op Nederland, Groot-Brittannië en Duitsland, met sporadisch enkele uitstapjes naar andere landen waar zich soortgelijke ontwikkelingen voordeden.

Na deze duik in de politiek-theoretische ontstaansgeschiedenis en de hoogtijdagen van het sociaal-liberalisme in de politieke praktijk, maken we in hoofdstuk 5 de overstap naar naoorlogse voortzettingen van het sociaal-liberalisme en uitingen van meer links-liberalisme. In hoeverre werd er na de oorlog daadwerkelijk voortgebouwd op het negentiende-eeuwse sociaal-liberalisme en in hoeverre was sprake van geheel nieuwe stromingen? Welke hedendaagse denkers passen in de sociaal-liberale traditie en welke denkers juist niet? Na een nadere uitwerking van de implicaties van het sociaal-liberalisme voor hedendaagse vraagstukken, sluiten we het boek af met een uitdaging, gericht aan eenieder die zich sociaal-liberaal noemt.

Het liberalisme en de liberale substromingen

[Liberalisme is] als een stad, die toegang biedt door vele poorten. Allen vinden een thuis binnen hare muren, die langs hun eigen weg, ook dien van het geloof of van de redeneering, ook dien van de intuïtie of dien van de ervaring tot de overtuiging zijn gekomen, dat de staatkunde slechts één doel mag hebben: de menselijke persoonlijkheid te doen uitgroeien in de sfeer van vrijheid.

HENDRIK DRESSELHUYS

Het begrip ‘liberalisme’ wordt in feite pas sinds de eerste helft van de negentiende eeuw gebruikt, doch ruimschoots daarvoor kunnen al allerlei elementen van liberaal gedachtengoed worden teruggevonden bij diverse filosofen. Bovendien zijn er ook diverse momenten in de geschiedenis — veelal momenten waarin werd gestreden voor meer vrijheid — aan te wijzen waarop in feite het liberalisme zich reeds manifesteerde. Al deze elementen zijn uiteindelijk opgegaan in de liberale traditie die in de negentiende eeuw in diverse Europese landen ook op het politieke toneel tot uiting kwam. De eerste politieke groepering die zich liberaal noemde, waren de *liberales* in Spanje, opstandelingen die in 1809 in de stad Cádiz bijeenkwamen en stredden tegen Napoleon, die hun land kort daarvoor was binnengevallen.

Sindsdien heeft het politieke gebruik van de term liberaal een ware vlucht genomen. Zelfs zodanig dat bijvoorbeeld in Nederland diverse partijen zich op de een of andere manier met (elementen van) het liberalisme vereenzelvigen. Het meest prominent doen VVD en D66 dit, maar ook een partij als GroenLinks heeft in het verleden openlijk met progressief- en links-libera-

lisme geflirt. Aan de rechterzijde van het politieke spectrum heeft de PVV van Geert Wilders het liberale pad op bepaalde punten meer dan eens verlaten, doch op andere punten toont de partijleider als oud-VVD-politicus wel degelijk enkele liberale wortels. Anno 2014 is het onderscheidende punt voor het liberalisme niet langer de vrijheidsstrijd waar het van oudsher mee werd verbonden. De strijd voor vrijheid wordt inmiddels door vrijwel alle politici — ieder op hun eigen manier en ieder met een eigen visie op de rol van staat, markt en individu — op zijn minst met de mond beleden. De lof die bijvoorbeeld een liberaal denker als John Stuart Mill heden ten dage van diverse kanten ten deel valt, onderstreept nog eens de brede steun voor het liberale vrijheidsideaal. Toch zijn er ook elementen in de liberale traditie aan te wijzen die door velen niet of slechts zeer beperkt worden onderschreven.

Het feit dat zovelen hebben bijgedragen aan het liberalisme, maakt overigens dat we beter van een intellectuele traditie kunnen spreken dan van een vastomlijnde ideologie, gebaseerd op één standaardwerk of enkele belangrijke werken. Maar ondanks de rijke schakering die zo kenmerkend is voor de liberale stroming, zijn er wel degelijk gemeenschappelijke kenmerken aan te wijzen. De grote gemene deler waar uiteindelijk alle discussies en bijdragen op terug te voeren zijn en waar alle liberalen zich op kunnen verenigen. Voor liberalen geldt dat discussies altijd gaan over het begrip ‘vrijheid’ in het algemeen, voor liberalen de kernwaarde bij uitstek, en meer in het bijzonder de individuele vrijheid; dát is voor liberalen het punt waarop zij zich onderscheiden. Felle meningsverschillen tussen denkers en politici die tot het liberalisme kunnen worden gerekend zullen nooit afbreuk doen aan deze essentie.

Het is altijd discutabel welk moment in de geschiedenis als het startpunt van een traditie gekozen zou moeten worden. Gaan we terug tot de Oudheid, bijvoorbeeld tot de stroming van het stoïcisme, waarin sommige denkers het najagen van geluk, vrijheid en autonomie voor de mens als hoogste goed zagen? Of kiezen we toch een later moment in de geschiedenis? Hoe interessant het ook kan zijn om tot in het verste verleden te zoeken naar elementen die mogelijk uiteindelijk tot de liberale traditie hebben bijgedragen, wij kiezen er toch voor pas te starten in de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw, toen het individu

in opkomst was, op diverse terreinen een grote vrijheidsstrijd werd geleverd en uiteenlopende denkers deze gebeurtenissen meer theoretisch en filosofisch begonnen uit te werken.

*Gemeenschappelijke kenmerken;
individu en vrijheid*

De Verlichting wordt van oudsher gezien als de belangrijkste bakermat voor de liberale filosofie, en niet geheel ten onrechte, gezien het grote aantal denkers dat in die periode een steentje heeft bijgedragen. Toch zijn er al eerder ontwikkelingen die van belang zijn voor het ontstaan van de gemeenschappelijke kenmerken waar alle liberalen zich achter kunnen scharen. Daarbij gaat het om ontwikkelingen die het individu een meer centrale positie geven, alsmede ontwikkelingen die we zouden kunnen duiden als verschillende vormen van vrijheidsstrijd.

De basis voor het moderne begrip ‘individu’ werd gelegd in de Renaissance, toen mensen zich los begonnen te maken uit de samenleving waarin zij slechts werden gezien als deel van — en volkomen ondergeschikt aan — een bepaalde stand, een volk, een familie of een beroepsgroep. Het individu zelf deed er als het ware niet toe. Geleidelijk veranderde dit, iets wat tot uitdrukking kwam in bijvoorbeeld het feit dat kunstenaars hun werk gingen signeren. In toenemende mate werd zo’n kunstwerk primair gezien als uiting van de individuele bekwaamheid, in plaats van als bijdrage aan de maatschappij. De negentiende-eeuwse Zwitserse historicus Jacob Burckhardt stelde in zijn boek *Die Kultur der Renaissance in Italien* dat de mensen gedurende de Renaissance langzaam maar zeker loskwamen uit hun half onderbewuste leven en zich steeds meer ontwikkelden tot autonome individuen.¹

Het individu wordt door liberalen steevast als startpunt van hun denken en handelen genomen, en daarmee is het liberalisme individualistisch. Daarbij kent de liberale filosofie aan het individu een intrinsieke waarde — of waardigheid — toe. Hoewel er al aan het einde van de Middeleeuwen een denker was,

1 Jakob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Wenen, 1860, p. 78.

de filosoof William Ockham (1288–1347), die niet in eerste instantie naar het geheel (de samenleving) maar naar de delen (de individuen) keek, werd tijdens de Renaissance voor het eerst openlijk over de verheven waarde van individuen gesproken. Humanisten als Petrarca (1304–1374), Gianozzo Manetti (1396–1459) en Giovanni Pico della Mirandola (1463–1494) bezongen de menselijke waardigheid. Daarbij ging het nog niet zozeer om alle individuen afzonderlijk, als wel om enkele uitzonderlijk getalenteerde mensen.²

Deze aanzet werd door Verlichtingsdenkers verder uitgewerkt. Zo meende Jean-Jacques Rousseau (1712–1778), hoewel geen liberaal zoals wij nog zullen zien, dat ‘man is too noble a being to serve simply as the instrument for others [...]’.³ Verreweg de bekendste vastlegging van de menselijke waardigheid is van de Duitse Verlichtingsfilosoof Immanuel Kant (1724–1804), die in zijn *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* stelde dat mensen nooit mogen worden gebruikt als middel, maar altijd een doel in zichzelf zijn. ‘Vernünftige Wesen’, worden aldus Kant, ‘*Personen* genannt [...], weil ihre Natur sie schon als Zwecke an sich selbst, d.i. als etwas, das nicht bloss als *Mittel* gebraucht werden darf, auszeichnet, mithin sofern alle Willkür einschränkt (und ein Gegenstand der Achtung ist). Dies sind also nicht bloss subjektive Zwecke, deren Existenz als Wirkung unserer Handlung für uns einen Wert hat; sondern objektive Zwecke, d.i. Dinge, deren Dasein an sich selbst Zweck ist, und zwar einen solchen, an dessen Statt kein anderer Zweck gesetzt werden kann, dem sie bloss als Mittel zu Diensten stehen sollten, weil ohne dieses überall gar nichts von *absolutem Werte* würde angetroffen werden.’⁴

Aanvankelijk werd ook door liberalen alleen uitgegaan van mannelijke individuen, doch geleidelijk veranderde dit. De Britse filosofe Mary Wollstonecraft (1759–1797) was een van de eersten die zich in de achttiende eeuw in haar werk *A Vindication of the Rights of Women* sterk maakte voor vrouwenrechten, zoals het recht op scholing. Toch was ook zij er nog niet helemaal over

2 Steven Lukes, *Individualism*, Oxford, 1973, p. 47.

3 Geciteerd bij: Lukes, *Individualism*, p. 49.

4 I. Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Stuttgart, 1955, p. 80.

uit of er van een absolute gelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen gesproken kon worden. Pas in de negentiende eeuw pleitte John Stuart Mill (1806–1873) in *The Subjection of Women* — een werk dat hij schreef met zijn grote inspiratiebron, zijn echtgenote Harriet Taylor — voor de gelijkstelling van mannen en vrouwen op politiek en maatschappelijk terrein. Vandaag de dag is de gelijkwaardigheid van alle individuen een aspect waarop alle liberalen zich verenigen. Daarbij zij terloops opgemerkt dat dit iets anders is dan gelijkheid. Individueel zijn weliswaar gelijk in hun intrinsieke waardigheid, maar tegelijkertijd ook uniek en daarmee per definitie niet gelijk aan elkaar.

Naast de erkenning van de intrinsieke waardigheid van het individu en het feit dat liberalen altijd het individu als startpunt van hun denken nemen, geldt voor alle liberalen dat zij in beginsel de individuele vrijheid als belangrijkste doel zien. Historisch gezien heeft dit zich geuit in de liberale strijd voor vrijheid op een drietal terreinen: geestelijke vrijheid, tegen de overheersing van de religieuze macht; staatkundige vrijheid, tegen de overheersing van absolutistische vorsten; economische vrijheid, tegen de inperking van het vrije spel der maatschappelijke krachten. In de geschiedenis zijn diverse gebeurtenissen aan te wijzen waarin deze liberale strijd werd gevoerd. Zo zijn er ook diverse denkers die met hun werk hebben bijgedragen aan deze strijd.

Het verlangen naar vrijheid op geestelijk terrein komt tot uitdrukking in de liberale voorkeur voor waarden en rechten als tolerantie, godsdienstvrijheid, de vrijheid van meningsuiting en de scheiding van kerk en staat (neutrale overheid). Het waren de humanistische denkers in de vijftiende en zestiende eeuw die afscheid namen van de kerk als de maat der dingen en daarvoor het individu in de plaats stelden. Daarmee keerden zij zich tegen de tot dan toe almachtige positie van de (katholieke) kerk. De opkomst van het protestantisme hielp bij deze strijd, in de eerste plaats doordat daarmee vrijheid van geloofsovertuiging — met name bij de keuze voor het katholieke of (varianten van) het protestantse geloof — een discussiepunt werd. In de tweede plaats doordat binnen het protestantisme in toenemende mate het belang van de relatie van de individuele gelovige met God centraal kwam te staan.

Denkers als Desiderius Erasmus van Rotterdam (1466–1536), Baruch de Spinoza (1632–1677) en John Locke (1632–1704) hebben bijgedragen aan deze toenemende mate van geloofsvrijheid, al gold voor hen allen dat zij deze vrijheid nog niet voor iedereen wensten open te stellen. Erasmus zonderde bijvoorbeeld joden nog nadrukkelijk uit van deze vrijheid, terwijl Locke in zijn beroemde brieven over tolerantie meende dat katholieken en atheïsten moesten worden vervolgd. Voor liberalen geldt dat zij van mening zijn dat de vrijheid van religie het beste gewaarborgd is in een neutrale staat. Het is niet aan de overheid om een voorkeur voor één specifieke religie of voor religie als zodanig uit te spreken. Burgers krijgen binnen de grenzen van de wet de volledige vrijheid bij de keuze voor hun overtuiging. Bovendien is er in een neutrale staat geen bijzondere positie voor religie ingeruimd. Gelovigen mogen dus volgens liberalen geen regels die zij baseren op hun geloof opleggen aan anderen. Daarmee perken zij immers de vrijheid van andersgelovigen of niet-gelovigen te zeer in en claimen een aparte positie voor hun eigen geloof.

Nauw verbonden met de strijd voor meer vrijheid op godsdienstig terrein is het belang dat liberalen van oudsher hechten aan de vrijheid van meningsuiting. Dienaangaande maakte Spinoza in het werk *Tractatus theologico-politicus* al duidelijk dat uitingsvrijheid ook betekende dat er voor religie geen extra bescherming nodig was. Destijds overheerste de gedachte dat met regelgeving moest worden voorkomen dat Gods toorn — bijvoorbeeld door een natuurramp of hongersnood — over de samenleving zou worden afgeroepen met godslasterende uitingen. Spinoza achtte dit onzin; vroomheid en vrede in een samenleving waren in zijn ogen afhankelijk van voldoende vrijheid voor mensen.

De discussie over de vrijheid van meningsuiting houdt tot op de dag van vandaag aan. Tegenwoordig baseren liberalen zich vooral op *On Liberty* van Mill wanneer zij duidelijk maken dat de samenleving er uiteindelijk belang bij heeft juist ook afwijkende meningen ruimte te geven. Bovendien is het voor liberalen ook intrinsiek van belang dat individuen hun mening kunnen uiten, omdat zo'n uiting bij uitstek van henzelf is.

Het tweede aspect van vrijheid waar liberalen zich op verenigen is de staatkundige vrijheid. Die was van oudsher gericht